

BETLEHEM

A MAGYAR BIBLIAI EREDETŰ FÖLDRAJZI NEVEK KÉRDÉSÉHEZ

BALASSA IVÁN

1. A szentföldi város, folyó nevek európai átültetése nagyobb számban a ezredforduló tájékán, a XI. században tűnik fel földrészünk nyugati felében. Elsősorban olyan jótékonyági intézményeket neveztek el ily módon, melyek kolostorokhoz, alapítványokhoz kapcsolódtak. Nyugat-Európában feltűnnek a következők: *Bedlam*, *Betlehem*, *Bethania*, *Bethel*, *Bethesda*, *Enaus*, *Sarepta*, *Nazareth*. Máshol egész városokat neveztek *Jerikonak*, esetleg *Jeruzsálemnek*, annyira, hogy Bismarck fejedelem *Jerichoban* született, míg IV. Henrik, Anglia királya *Jeruzsálemben* lehelte ki lelkét (R. Kleinpaul, *Die Ortsnamen im Deutschen*. Berlin-Leipzig 1919. 135–137). A szentföldi földrajzi nevek más világrészeket is meghódítottak. *Betlehem* található többek közt Dél-Afrikában és az USA-ban. *Jerichow* Németországban, *Jericho* Ausztráliában is megtalálható. Az USA-ban különösen sok, a bibliai, szentföldi eredetű földrajzinév, amit a korai bibliás kivándorlók honosítottak meg, azt remélvén, hogy az ilyen nevek az új hazájukban számukra áldást és szerencsét biztosítanak.

2. A Kárpát-medencében a szentföldi eredetű település- és folyónevek, előbb személynév (pl. *Jordán*), majd helynév (pl. *Árdándháza*, *Járdándháza*) formájában a XII. században tűntek fel, illetve akkortól kezdve tudjuk kimutatni (Kiss L., *Földrajzi nevek etimológiai szótára*²). A kereszténység felvétele után magyarok is megpróbálkoztak a szentföldi zarándoklattal, sőt Szent István a XI. század első évtizedében Magyarországon átvezető zarándokutat építtetett ki és a „Szent Sírhoz” zarándoklók számára Konstantinápolyban és Jeruzsálemben szállóházat létesíttetett. Az ország székhelyét a zarándokúton fekvő Székesfehérvárra helyezte át. Az Árpád-házból származó Álmos herceg 1107-ben vállalkozott a jeruzsálemi zarándokútra (Györffy Gy., In: *Magyarország története* I, 818–819, 1005, 1505).

A XII. században az első bibliai földrajzi nevek fel is bukkannak személynévként. 1151-ben egy királyi oklevélben *Betlehem* püspök fiát említik (Kristó Gy., In: *Magyarország története* I, 1163). 1183–1184-ben kelt levelében a párizsi Sainte Genevieve-monostor apátja III. Béla királyt arról értesíti, hogy három magyar klerikus: Jakab, Mihály, Adorján társaként ott tanuló *Betlehem* meghalt. Hasonló értesítést a családnak is küldtek. Az elhunytat „Általában az erdélyi Bethlen család tagjának tekintik” (Erdély

története I, 371); e mű mutatójában a *Betlehem* és *Bethlen* azonosságát megkérdőjelezi. A TESZ még két korai személynévi előfordulását jelzi: 1156/1347: *Bethleem* szn; 1229/1550: *Betlem* szn., vagyis a rövidülés már a XIII. század első évtizedeiben kimutatható.

Galambos L. már régebben megállapította, hogy a végső forrásában héber eredetű helynév milyen utat járt be a magyar nyelvben: „Van azután két bibliai földrajzinév, amely több ezer ember nevéként szerepel: *Betlehem* és *Iordán*. Mindkettő a XIII. században fordul elő először... A *Betlehem* helynévből nálunk előbb személynév, majd család- és helynév lett. Lett belőle köznév is (MNY. XXXVIII, 283).

Településnévként, mely minden bizonnyal személynévi származású, a XIII. század elejétől a Kárpát-medence különböző részeiből ismert. 1235: *Bethleem* (Szolnok-Doboka m. Kiss L.² 1:209); 1235: *Betleem* (Fogarás m. Kniezsa: MagyRom. 1:208); 1305: *Bethleem* (Uo. 1:261); 1331: villa *Bethleem* (Anjou-Okm. 1:122); 1339: *Bethlenfalva* (Szepes m. Kiss L.² 1:209).

A XIX. század utolsó éveiben a Helységnévtár községenként felsorolja: *Betlen* (Fogarás m); *Betlen* (Szolnok-Doboka m); *Betlen* (Zemplén m); *Bethlenfalva* (Szepes m); *Bethlenfalva* (Udvarhely m); *Bethlenháza* (Krassó-Szörény m); *Bethlenszentmiklós* (Kis-Küküllő m).

A *Betlen* szónak a magyarban kialakult egy *p*-vel kezdődő változata is, mely nagyjából azonos időben tűnik fel a *b*-s formával (Rásonyi Nagy L. MNY. XXIII, 570). 1250: v. *Pethlend*; 1261/411: ad *Pethlend* (Győr m. Györffy 2:618. Ma nincs meg, valahol Nagybarát mellett lehetett); 1275: t. *Pethlend* (Bihar m. Györffy 1:654. Ma puszta Magyarhomorog határában); 1320/334/409: *Pethlend* (!) de *p-e Zolk...separatum Danubium in C-u Albanensi* (Fejér m. Györffy 2:437. A Duna mellékén keresendő); 1327: p. *Pethlend* (Bereg m. Györffy 1:547.) Ma puszta Barabás határában). A *-d* kicsinyítőképző, úgy látszik, hogy csak ehhez a formához járult (vö. Szab-Szatm. 32–33). A múlt század végi Helységnévtár csak az alábbiakat ismerte: *Petlen* (Bereg m); *Petlen* (Sopron m. 195 lakossal).

A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy a *Betlehem*–*Betlen*–*Petlen* településnevek a XII–XIII. században keletkeztek a valamivel korábban feltűnő *Betlehem* személynévből, melyet a későbbiekben *Bethlen* alakban család- és településnévként egyaránt napjainkig ki lehet mutatni. A szórványos előfordulások Soprontól Fogarás megyéig nem teszik lehetővé, hogy köztük valami kapcsolatot tételezzünk fel. Mindenesetre Erdélyben látszik egy központ (Szolnok-Doboka, Udvarhely, Fogarás, Kis-Küküllő m), mely a Bethlen-család birtoklási területével is összefügghet. Nyugaton (Szepes, Sopron, Győr m) is feltételezhető egy ilyen központ, míg a nyelvterület középső részén (Bihar, Bereg, Zemplén m) aligha lehet kapcsolatot feltételezni.

3. A XVIII–XIX. század az a korszak, amikor a bibliai helynevek elterjedése Európában, de különösen az Új-Világban felgyorsul. Ennek okát általánosságban a nemzeti nyelvekre lefordított Biblia elterjedésében lehet keresni. Ekkor a magyar nyelvterületen nem településeket, hanem csak azok részeit, esetleg határ részeket neveznek szentföldi nevekkal.

„*Jerikó* volt Debrecenben kettő is. Az egyik XVII–XVIII. században a Homokkert egy része neve (Tanácsí jkv. 1708:378). A másik az Újkertben volt, ahol ma is van *Jerikó utca*, a kert helyén keletkezett panel-sivatagban. Zoltai Lajos még látta a már elhordott homokdombot, amit *Jerikó hegynek* neveztek, közli is a rajzát. Egy 1842-ben készített térképen az Újkert északnyugati végén, a volt Baromvásártér felől ott van a felírás ‘Jerikó sovány hegyei’” (Balogh István szíves közlését köszönöm. Vö. Zoltai L., Debreceni halmok, hegyek. Debrecen 1938, 26). Jerikóval kapcsolatban írja Szabó T. Attila: „Hogy miképpen került *Jerikó* vagy *Jerikó* neve Dés, Désakna és bizonytalán még sok más település helynevei közé, ennek pontos okát ma már aligha tudjuk adni” (VálTan. 3:350). XVIII.sz.: *Jerico*. „A Dersi Utban egy irotván ház hej zalogos az *Jericoba*” (Kide Kolozs m. Szabó T. A.–Gergely: Borsavölgy 96).

Gyakran előfordulnak más földrajzi nevek is. 1864: *Jeruzsálem város*... „délről régebben temetőhely volt, s a városi nép szaporodásával házhelyekül kiosztatván, a telkek kijelölése alkalmával még találtattak benne síremlékek, keresztek, miről tréfásan kitalálta a nép az új telepítés nevét” (Gyöngyös Heves m. Pelle B-né: Heves megye földrajzi nevei Bp. 1988. IV,135). 1864: „*Babilon*...nevét nyerte...onnan, hogy ezt külömbféle ajkú és vallású egyének szállották meg” (Bánfalva Békés m. Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Békéscsaba 1983. 22).

E néhány helynevet csak mutatóban soroltam fel annak bemutatására, hogy a XVIII. században, de különösen a XIX. században milyen sok helyen tűnnek fel a bibliai eredetű földrajzi nevek. Ezeknél azonban sokkal gyakoribb a *Bethlehem*, melynek széleskörű elterjedését más okra lehet visszavezetni.

4. A XVIII. század két utolsó tizedében újra feltűnik a *Bethlehem* földrajzi név. Sárospatak város protocollumában (Református Kollégium Levéltára) olvashatók az alábbiak: 1786: „Farkas Mária...el adta a’ maga Házát, melly vagyon a’ Bástyá alatt és *Bethlehemnek* is hívattatik...”; 1788: „Krucz Ignácz Asztalos Mester...el adta a’ maga Házát a’ *Bethlehembe* a’ Vár Sándorának godre Északra a kasamata szomszédságában...”; 1798: „...az maga Pintzjéjét...melly is *Bethlehembe* a’ Bástyá alatt vagyon, el adta”. Ebben az időben a romos Pataki Vár kamarai birtok és a város szegénysége közvetlen környékét megszállta és ezt a szegénytelepet nevezték *Bethlehemnek*. A hely

apró házakkal beépülve ma is megvan, de ez az elnevezése feledésbe merült. *Krucik-gödörnek* hívják, talán a fenti asztalos mester nyomán. Egerben a XVIII. század végén és a XIX. század elején az egyházi istállókat *Betlehemnek* hívták (Bakos J. – Fekete P. Eger és Felnémet földrajzi nevei I–II. Eger 1972–1973). Ez egy XIX. század elején készült várostérképről ez a név leolvasható (Dobó István Vármúzeum Adattára). A múlt század végén itt megnyíló utcát *Bethlen utcának* nevezik el.

A századvégi Helységnévtárban uradalmi majort, pusztát, tanyát jelentő *Betlehem* elnevezést az alábbi falvak határában lehetett találni: Magyarpádé Torontál m; Nagyharsány Somogy m; Pravoticz Trencsén m; Pusztázámor Fejér m; Tétsszentkút Győr m; Tiszapolgár Szabolcs m; Bethlehem-major Nyitra m.

A legújabb földrajzinév gyűjtések sorában is gyakra felbukkan. Íme néhány példa, a teljesség igénye nélkül:

Zala megye (Zala m. földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964): *Bötlehem* (Betlehemi düllő) dombos szántó. Régen birkalegelő volt (Börzönce 533); *Bēlehem* (Füzbölgyi közbirtokosság) (Bocskai 541).

Somogy megye (Somogy megye földrajzi nevei. Budapest 1974). *Bēlehem* Nádfedeles tehénistálló (Andocs 238); *Bētlehēm*. A tsz. nádfedeles istállója (Kisbárapáti 246); *Bötlehem*. A tsz. építette zsuppos major, azért nevezték így el (Kaposújlak 498); *Bētlehem-istálló*. Sertésistálló (Somogyudvarhely 646).

Baranya megye (Baranya megye földrajzi nevei 1–2. Pécs 1982). *Betlehem: Betlehem-istálló*. Istálló 1961-ben épült. Zsuppal fedték. Ezért mondják rá, hogy betlehemi istálló (Magyarszék 1:262); *Betlehemi-vőgy*, *Betlehem*, *Betlehem-pusztá*. Ma szántóföld, rét, legelő. Pesty F. szerint: „birkalegelő, melynek szélén egy pár év óta egy 14 házból álló kis pusta építettett, melyet is az uradalom Morvaországból behozott néppel népesített, kik is mint szegény napszámosok jobbára téli időben kénytelen lévén (kimaradt: koldulni) a miért is ezen pusztát a koldulásról Betlehemnek neveztetik”. *Betlehem-pusztának* 1865-től hívják (Somogyhárság 1:375); *Betlehem*: Az adatközlők szerint ebben az utcában állt egy öreg szalmatető ház, és annak az udvarában egy istálló. Azt mesélték az öregek, hogy ilyen istállóban született Jézus. Ezért nevezik Betlehemnek (Versend 2:384); *Bötlehem*, *Bētlehem*, *Bētlehem*. Nádfedeles tsz. istálló, innen a neve (Szabadszentkirály 1:884).

Tolna megye (Tolna megye földrajzi nevei Bp. 1981). *Betlehem Szöllő*. Pesty F. szerint: a Sándor-hegy egy része... (Paks 196); *Betlehem*. Nádfedeles istálló, amelyet a tsz. építettett (Szálka 479); *Bötlehem* (ma sík szántó). Ez a terület a pásztorok kedvelt tartózkodási helye volt (Regöly 132); *Bötlehem* (dombos szántó) (Szakály 146).

Heves megye (Pelle B-né: Heves megye földrajzi nevei. Bp. 1988). *Betlehem*. Tanyaközpont. Gazdasági épületek. A tsz. szervezése idején épült és olyan szegényes volt, mint a bibliai Betlehem (Markaz IV, 49); *Betlehemitanya*. Tsz-tanya. Állattenyésztő hely. Kezdetben szegényesek voltak itt a körülmények (Domoszló IV, 60).

A *Betlehem* > *Betlen* változás még a XIX–XX. században is előfordult. Szabadkán egy utcát egyaránt hívtak *Betlehem*, illetve *Bethlen* utcának (Pénávin O. – Matijevics L.: Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék 1976. 2:204).

A XVIII. században a karácsonyhoz kapcsolódó misztérium-játékok egyre jobban kiszorultak a templomokból és ezt nagymértékben elősegítette II. József ilyenirányú rendelete. A betlehemes-játékok egyre inkább profanizálódtak és az egész magyar nyelvterület katolikus lakossága körében elterjedtek. A XIX. század második felében sok helyen a protestáns vallásúak is átvették (vö. Bálint S.: Karácsony, husvét, pünkösöd. Bp. 1976. 40–44; Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1977. I, 267–269; Dömötör T.: Naptári ünnepek — népi színjátszás Bp. 1983. 169–174). A betlehemesek többnyire templomalakú, de istállónak berendezett építményt és csillagot is vittek magukkal. Ezért az egész magyar nyelvterületre érvényes az a meghatározás, amit Csűry Bálint ad a Szamoshátról: „gyertyával kivilágított csillag, vagy a betlehemi jelenetet tartalmazó házikó, melyet karácsonykor házról-házra hordanak a betlehemesek” (SzamSz). Ebből alakult ki az az újabb jelentés: istálló, ahol az emberek az állatokkal együtt élnek. Ahol pedig ilyen előfordul ott nagy a szegénység. Ez olvasható ki az újkori *Betlehem* földrajzi nevek értelmezéséből. A fejlődés ezen a vonalon tovább haladt, amikor Láziban és Veszprémvarsányban *betlehem*: „falábon álló, vesszővel befont oldalú nyári juhakol” (UMTsz).

5. Történetüket tekintve két *Betlehem* *Betlen* földrajzi név élt és él a magyar nyelvterületen:

Az egyik a szentföldi Betlehemből lett először személynév, majd településnév. Közben, még a középkorban, a *Betlehem* alakból *Betlen*re rövidült és így maradt fenn napjainkig család- és településnévként egyaránt.

A másik *Betlehem* szoros kapcsolatban áll a XVIII. századtól egyre nagyobb mértékben elterjedt profanizálódó vallási játékkal, a betlehemezéssel és annak egyik kellékével a többnyire templomalakúra kiképzett istállóval. Ezért napjainkig a szegényes kiviteli istállót *Betlehem*nek nevezik el és ez helyenként közzóvá is vált.